

DİVANÜ LÛGATİ'T-TÜRK'E GÖRE İNSANLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLERDE NEZAKET

Adem AYDEMİR*

Özet

Büyük Türk dilcisi ve düşünürü Kâşgarlı Mahmud'un ansiklopedik mahiyet taşıyan ve âdeta XI. asır Türk dünyasının aynası olan Divanü Lûgati't-Türk (DLT) adlı eseri, Türk dili ve edebiyatının, Türk tarih ve coğrafyasının yanı sıra, Türk kültürünün ve etnografyasının da en eski ve temel kaynaklarından. Divanü Lûgati't-Türk'e bu nazarla bakıldığında onda Türk sosyal hayatının her alanına ait verileri bulmak mümkündür. Toplumların yaşam biçimleri, dünyayı algılayışları o toplumun dilinde de kendini gösterir.

Nezaket, toplum dil bilimiyle ilgili bir olgudur ve araştırmacılar tarafından 'insan iş birliğinin ilk koşulu ve toplum düzeninin oluşumuna temel' olarak tanımlanır. Türkçede nezaket anlamı, kendine özgü biçimde, çeşitli unsurlar aracılığıyla ifade edilir. Her toplumun, gündelik yaşamın çeşitli alanlarında belirli durumlar için kullandığı kendine özgü dilsel davranış şekilleri vardır. Selâmlaşma, vedalaşma, hitap şekilleri ve nezaket kuralları da sosyal yaşamın en önemli iletişim rutinleri arasındadır.

Divanü Lûgati't-Türk'ün söz varlığı, birçok alanda olduğu gibi, XI. asır Türk toplumunda nezaket hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Bu çalışmada, Divanü Lûgati't-Türk'te kişiler arası ilişkilerde nezaket ifadeleri tespit edilecek ve incelenecektir. Böylece, XI. asırdaki Türk sosyal yaşantısı, insanlar arası ilişkilerdeki nezaket açısından açıklanmaya çalışılacaktır. Bu amaçla, önce Divanü Lûgati't-Türk satır satır taranarak çağının nezaket kurallarını yansıtan bütün kelime, deyim, atasözü, beyit ve manzum parçalar fişlenmiş; daha sonra elde edilen malzeme, kendi içinde sınıflanıp listelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Divanü Lûgati't-Türk, Söz varlığı, Nezaket, Nezaket kuralları, İnsanlar arasındaki ilişkiler.

THE POLITENESS IN RELATIONS AMONG PEOPLE ACCORDING TO DIVANU LÛGATI'T-TURK

Abstract

A popular encyclopedic dictionary of the great Turkish linguist and thinker Kâşgarlı Mahmud's Divanü Lûgati't-Türk (DLT), mirror of the Turkish world of the 11th century, includes rich information not only about the Turkish language and literature but also its history and geography, culture and ethnography. When we look at the Divanü Lûgati't-Türk its possible to find so much data's about the Turkish social life. The life style and understanding life of societies can be seen on languages of societies.

Politeness is a sociolinguistic phenomenon and it is described by researchers as 'first condition of human's cooperation and base of formation of community's order'. In the Turkish language 'politeness' is expressed in partfenlarly different way. Each society has the particular linguistic behavior forms to express the certain situations in the different domains of the daily

* Öğretmen; Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi, adem.aydemir@hotmail.com.

life. Greetings, farewell and the forms of speaking or the rules of courtesy are the most important communication routine of the social life.

Vocabulary of Divanü Lügati't-Türk, as every subject, consists of valuable information about politeness of Turkish social in 11th century. In this article, politeness expressions in relations among people will be determined and examined in Divanü Lügati't-Türk. Thus, it will be studied to explain in terms of politeness in relations among people of Turkish social life in 11th century. Therefore, firstly scanning Divanü Lügati't-Türk line by line, all words, idioms, proverbs, couplets and written-in-verse components reflecting politeness rules of its age have been indexed and listed in it self.

Keywords: Divanü Lügati't-Türk, Vocabulary, Politeness, Politeness rules, Relations among people.

Ø. Giriş

Toplumsal yaşamın doğal bir sonucu olarak bireylerin davranışlarını belirleyen, sınırlayan ve yönlendiren birtakım kurallar ortaya çıkmıştır. Bu kurallar, yaptırım güçlerine, dönemlere ve toplumların anlayışlarına göre farklılık gösterirler ve farklı adlarla anılırlar. Bu çerçevede her toplum sosyal ihtiyaçları, örf-âdetleri ve değer yargıları çerçevesinde nazik olan ya da olmayan davranışlar geliştirmiştir. Selâmlaşma, vedalaşma, sofrâ düzeni, yeme-içme alışkanlıkları gibi, nezâket kuralları da sosyal yaşamın en önemli iletişim rutinleri içerisinde yer alır. Nezâket kuralları, aile içinde, gerek aile dışında büyük önem taşımakta ve toplumdan topluma farklılıklar göstermektedir. Bunun yanı sıra, nazik ya da nazik olmayan davranışlarda toplumsal değişmeler sonucunda zamanla farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Bir dilin sahip olduğu deyimler ve terimler, o dili konuşan toplumun dünya görüşünü, inançlarını, gelenek göreneklerini kısacası maddi-manevi kültürünü yansıtır. Alan mütehasıslarının tespitlerine göre, Eski Türkçede azımsanmayacak ölçüde nezâket ifadeleri bulunmaktadır (Yaylagül 2005: 151-164). IX. asır Arap müelliflerden Fazâ'il el-Etrâk müellifi el Câhiz: "Türklerin memleketlerinin, develere, hayvanlara, davarlara, vahşi hayvanlara ayrı bir şekil verdiğini görürsün. Türklerin hayvanları bile kendileri gibi Türk hususiyetini taşır yani Türkî'dir" (El Cahiz 1988: 77) diyor. Müellifimiz Kâşgarlı ise, Türklerin hususiyetleri hakkında naklettiği bir Hadis-i Kutsî'den sonra: "Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi övülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir" (DLT I: 351-352) diyor. XIX. asır Macar Türkolog ve Seyyah Arminius Vambéry'e göre de: "Eski Türkçede alüfte, piç (veled-i zina) sözlerine rastlanmaz. Sonradan bu manalara gelen sözler diğer dillerden, bilhassa Farsçadan geçmiştir" (Rasonyi 1996: 58). Kâşgarlı, Türk'ün edep ve vakarını anlatan eski Türk şiirinden bir dördlük nakletmektedir:

*"Kaçan körse anı Türk
Budun anğa anınğ aydaçı
Munğer tegir ulugluk*

Mundanaru keslinür”

“Onu Türk boyları görse, bu adam için büyüklük ve ululuk yaraşır ve ululuk bunda kesilir’ der” (DLT I: 352).

DLT’de yer alan ve çalışmamızda değerlendirdiğimiz insanlar arasındaki ilişkilerde nezakete dair sözcüklerden bazıları eserin söz varlığında bir kez kullanılmış olan sözcüklerdendir. Bir edebî metinde yalnızca bir kez kullanılmış bu şekilde kelime, terim veya deyimlere dilbiliminde ‘*hapax legomenon*’ (< Yun. hapax ‘bir defa’ + legein ‘söyle-’ fiilinin edilgen biçimi) ‘tek kullanımlık, numunelik’ adı verilmektedir.

Türkolojinin temel kaynaklarından olan Divanü Lûgati’t-Türk ile ilgili olarak bu zamana kadar gerek ülkemizde ve gerekse dünyada çeşitli alanlarda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Ancak bildiğimiz kadarıyla bu mükemmel eserde nezakete dair unsurlar müstakil bir çalışmada ele alınmamıştır. Bu sebeple çalışmamızda DLT’nin söz varlığından hareketle XI. asır Türk toplumunda çeşitli alanlarda ve insanlar arası ilişkilerde nezaket konusu dokuz ana başlıkta ele alınmış ve incelenmiştir. Ancak töre, gelenek ve nezaket arasında kesin bir sınır belirlenemediği gibi, suç, cürüm ve nezaketsizlik arasında da kesin bir sınır belirlemek gayet güçtür.

I. Günlük Münasebetlerde Nezaket

Kişiler arasındaki ilişkilerde nezaket, kendine özgü biçimde çeşitli unsurlar aracılığıyla ifade edilir. Bu açıdan cümle kuruluşu ve üslûp, nezaketin ifade edilmesinde önem taşır. Nezaket anlamı, Türkçede genel olarak seslenmeler aracılığıyla, ara söz ve ara cümlelerle, özne-yüklem uygunluğu yoluyla ifade edilir.

I.1. Aytış: “İki kişinin birbirlerine hallerini sormaları” (DLT I: 113; EDPT: 268). Aytış: “Aytış’ anlamına gelen bir kelimedir. Sağlık, esenlik ve buna benzer şeyler sormak için kullanılan bir kelimedir” (DLT I: 113; EDPT: 268). *PTürk*. “*aj-ît- 1 to say 2 to prescribe, tell 3 to ask, demand 4 to concern (1 говорить 2 указывать, предписывать 3 просить 4 касаться ч.-л.): OTürk. *ajît*- 3 (OUygh.), *ajî*- 1 (OUygh.); Karakh. *aj*-, *ajît*- 1 (MK), *ajît*- 3 (KB); Tur. *ait*- 4; Turkm. *ajt*- 1; Khal. *hāj*- 1; MTürk. *aj(i)t*- 1; Uzb. *ajt*- 1; Uygh. *ejt*- 1; Tat. *ejt*- 1; Bashk. *äj*t- 1; Kirgh. *ajt*- 1; KBalk. *ajt*- 1; KKalp. *ajt*- 1; Nogh. *ajt*- 1; Khak. *ajt*- 1 (dial.), *ajît*- ‘sing’; Tv. *ajît*- 2; Tof. *ajît*- 2; Chuv. *ij*t- 3; Yak. *ij*- 2, *ijît*- 3; Dolg. *ijît*-” (EDAL: 498)

I.2. Aç: “Ünde, çağırma edatı olan ‘*ya, hey, ey*’ yerinde kullanılır. ‘*Aç berü kel/ hey: beri gel*’ (DLT I: 35; EDPT: 17). Uva: “Çağırın kişiye cevap için kullanılır. Birisi ‘Hey Mehmet’ diye çağırıldığı zaman, onun ‘*uva*’ diye cevap vermesi gibi” (DLT I: 40). “Birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selâmlaşır, sonra ‘boy kim’ diye sorarlar. ‘Hangi

kabiledensin' demektir. Sorulan kişi boy adını söyler. Bundan sonra konuşmaya başlarlar, yahut durmaksızın ayrılırlar. Böylelikle birisi öbürünün kabilesini tanımış olur" (DLT II: 141). Esen: "Sağ, salim" (DLT I: 77; EDPT: 248). Esenlemek: "Selâmlamak" (DLT I: 308; EDPT: 249).

I.3. Kardeşe, hısıma 'kadaş' denir, aslı 'ka'dır, 'zar' ve 'kap' anlamındadır. Buna 'daş' getirilerek 'kadaş' olmuştur. 'İkisi bir kapta, zarfta yatmıştır' demek olur ki, o da ana karnıdır" (DLT I: 407; EDPT: 607; TDES-I: 212). Kadaşlık: "Kardeşlik, hısımlık" (DLT I: 503). *Kadaşlık*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 607). K1: "Hısımlık bildiren isimlerin sonuna gelen 'acıma ve sevme' anlatan bir edattır" (DLT III: 212; EDPT: 578). Ata +k1 ~ *Atakı*: "Babacığım' anlamına sevgi bildiren bir söz" (DLT I: 136; EDPT: 48). Mehmet Vefa Nalbant, Eski Türkçeden itibaren izlerine rastlanan fakat çok sık geçmeyen *kı* seslenme ünlemiyle, Anadolu ağızlarında *kız*/ kadın anlamında görülen *kı*/ *gı* ünleminin birbirinden ayrı iki ünlem olduğunu belirtir (Nalbant 2007: 146-151). Açık: "Büyük kardeş. Hakanlılar büyük kardeşi 'açıkım' diye çağırırlar. Ğ harfi ancak söyleyen şahıs (nefsi mütekellime) izafet olduğu zaman gelir, hitap hâlinde 'açıkıng' denmez" (DLT I: 65). Kıya: "Ğ'lı, Ğ'lı ve tok kelimelerde küçültme harfidir. 'Ogulkıya: oğulcağız', Kızkıya: kızcağız" (DLT III: 170). Erkiye: "Adamcağız" (DLT III: 170). "Ol anı ekeledi: O, ona büyük kız kardeş, abla dedi" (DLT I: 310). "Ol anı analadı: O, kendisi için ona ana dedi, ana edindi" (DLT I: 311). "Kamuğ kişi tüz ermes: Herkes bir olmaz" (DLT I: 376). "Tegme kişi öz bolmas, yat yaguk tüz bolmas: Değme kişi kendin gibi olmaz, yat hısımla bir olmaz. Her adam, kendin gibi olmaz, ona gizli şeylerini söyle ve güven, yabancı ile akraba dahi bir değildir" (DLT I: 433). "Etlı tırnğaklı edhirmes: Et tırnaktan ayrılmaz. Bu söz, tırnaklarla etin arası ayrılmadığı gibi hısımların da birbirinden ayrılamayacağını bildirmek için söylenir" (DLT I: 177). "Tilkü öz yinige ürse udhuz bolur: Tilki kendi inine karşı ürürse uyuz olur. Bu söz, ayrılamadığı kabilesini yeren kimse için söylenir" (DLT I: 55; III: 5).

I.4. Tègıt: "Tègin, kelimesinin cem'idir. Bu aslında 'köle' demektir; sonra Hakan oğullarına ungun (unvan) olmuştur. Bu kurala uygun bir cemidir" (DLT I: 355; EDPT: 483). "Bu adın kölelerden Afrasyab oğullarına geçmesine gelinde, onlar babalarını çok sayarlar, büyük tutarlar; ne vakit babalarına karşı söz söyleyecek olurlarsa, yahut bir şey yazmak isterlerse, kendilerini küçük göstermek babalarını büyüketmek için 'kul şöyle yaptı, kul böyle işledi' derler; giderek bu kelime onlara ad olarak kaldı" (DLT I: 413). İlel: "Evet. Hakanlı lehçesinde, bununla beylere ve hanlara cevap veriler" (DLT I: 78). Ötünmek: "Büyüklerden bir şey istemek" (DLT I: 376; EDPT: 62). "Ol xanka ötük ötündi: O, hana hâlini anlattı" (DLT I: 199).

Toplumda meydana gelen olumsuzluklar:

Her sosyal ürün gibi dil ve kültür de komşu veya çevre dil ve kültürlerle temas hâlinindedir. Dolayısıyla komşu milletlerin, halkların, birbirleriyle olan ilişkileri onların dillerine ve kültürlerine de yansımıştır. Diğer yandan büyük Türk hakanı Afrasyab'ın ölümünden sonra Türk toplumunda bir ahlâkî zafiyet dönemi başlamıştır (DLT I: 103; III: 303). Zamanla toplumda bir çözülme başlamış ve ahlâki zafiyet derinleşmiştir.

“*Bilge bükü yunçıdı
Ajun eti yençıdı
Erdem eti tınçıdı
Yerge tegip sürtülür*”

“Bilgin, akıllı kötüleşti, dünya onların etini ısırıldı. Faziletin vücudu bozuldu, koktu, yere değip sürtülür.” Zamanı anlatarak diyor ki; bilginlerin hâli kötüleşti, zaman onları ısırıldı, hattâ edep ve faziletin eti bozuldu, çürüdü, arıklıktan yere değerek sürtülür” (DLT III: 303).

“*Yalñuk için artaştı: İnsanlar birbirlerini görerek bozuldular*” (DLT I: 230). Ancak “*Beş ernğek tüz ermes: Beş parmak düz olmaz. İnsanlar da bir değildir*” (DLT I: 121). Nitekim toplumda her zaman toplumsal değerlerle barışık, nazik ve kibar insanlar olduğu gibi toplum kurallarını benimsemekte ve nezaket kurallarına uymakta istendik seviyeyi gösterememiş insanlar olmuştur. Ancak toplum gençlere karşı daha müsamahakâr davranmıştır. “*Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas: Ateş dumansız, genç günahsız olmaz*” (DLT I: 400; III: 16). Bununla beraber gençlerden de belli bir seviyede olgunluk ve nezaket beklenmiş bunu göstermeyenlere ise: “*Esiz anıñ yigitliğı: Yazık onun yiğitliğine*” (DLT III: 51) denilmiştir.

II. Şahıs Zamirlerinin Kullanımında Nezaket

II.1. Sen: “Sen. Türkler, bu kelime ile çocuk, uşak gibi kendilerinden yaşça ve urunca küçük olanlara ayarlar. Urunu olan, sayılan kimselere karşı ز ile سين denir. Oğuzlar işi tersine çevirerek büyük için ‘sen’, küçük için ‘siz’ derler. Cem’inde dahi böyle denir. Kural da budur; çünkü ‘siz’ cemi olan bir isimdir” (DLT I: 339; EDPT: 831). *Sa*: “Sen’ anlamında bir kelimedir” (DLT III: 208; EDPT: 781). *Sin*: “Sen. Kençek dilince. Türkler ‘sen’ derler” (DLT III: 138). *Sanğa*: “Sana” (DLT III: 368). *PTurk*. “*se- thou (ты): OTurk. *sen* (Orkh., OUygh.); Karakh. *sen* (MK); Tur. *sen*; Gag. *sän*; Az. *sän*; Turkm. *sen*; Sal. *sē(n)*; MTurk. *sen* (Pav. C.); Uzb. *sen*; Uygh. *sän*; Krm. *şjn*; Tat. *sin*; Bashk. *hin*; Kirgh. *sen*; Kaz. *sen*; KBalk. *sen*; KKalp. *sen*; Kum. *sen*; Nogh. *sen*; SUygh. *sen*; Khak. *sin*; Shr. *sen*; Oyr. *sen*; Tv. *sen*; Tof. *sen*; Chuv. *ezə*; Yak. *en*; Dolg. *en*” (EDAL: 1237).

Senledi: “*Ol anı senledi: O, ona sen diye aytağı; o ona, küçük kimselere yapılan aytaç ile aytağı. Bu kelime ‘sen’ anlamındır. Bir kimseye aytaçken büyülemek istenirse ‘sizledi’ denir. Bunun anlamı ‘siz’ demektir. Bu hakanlara karşı olan aytaç gibidir*” (DLT III: 298;

EDPT: 839). Senletti: “*Ol anı senletti*: O, ona karşı ‘sen’ dedirtti. O, birisini ona, küçüklere karşı söylenen, aytanan sözle aytattı. Türkler büyüğe ‘siz’ diye aytarlar; kurca kendilerinden aşağı olana ‘sen’ diye aytarlar, Bundan alarak ‘*ol anı senletti*’ derler ki, ‘o, onu küçükleme için ‘sen’ diye hitap ettirdi” demektir” (DLT II: 346-347; EDPT: 840).

II.2. Siz: “Çiğilcede büyüklere, sayılan kişilere aytanan bir kelimedir. ‘sen’ demektir. Asıl anlamı ‘siz’dir. Küçük olanlara ‘sen’ diye aytanır; Oğuzlar bunun aksini yaparlar” (DLT III: 124; EDPT: 860). Sizletti: “*Men anı sizlettim*: Ben, birini ona ‘siz’ diye hitap ettirdim” (DLT II: 347; EDPT: 842, 863).

III. Yanlış Anlaşılabilir Sözcükler

III.1. Et-:/ Kıl-: Kâşgarlı, Oğuz boylarının *kıl-*: fiilini kullanmama, bu fiilin kullanımından kaçınma eğiliminde olduklarını belirtir. Çünkü bu fiilin “(cinsel) ilişkiye gir-, çiftleş-” anlamlarıyla bir bağlantısı, bir çağrışıma vardır. Kıldı: “*Er iş kıldı*: Adam iş yaptı. *Er kızığ kıldı*: Adam kızısı yaptı.’ Bu söz, erkekle dişinin birleşmesinden kinayedir; onun için Oğuzlar bu sözü söylemekten kaçınırlar ve ‘*kıldı*’ yerinde ‘*etti*’ derler” (DLT I: 171; II: 25; é:t-(é:d) EDPT: 36, kıl-: EDPT: 616). “*kıl- to do, to make: OTürk. *qıl-* (Orkh., OUygh.); Karakh. *qıl-* (MK); Tur. *kıl-*; Az. *gil-*; Turkm. *qıl-*; MTürk. *qıl-* (Pav. C., MA); Uzb. *qıl-*; Uygh. *qıl-*; Krm. *qıl-*; Tat. *qıl-*; Bashk. *qıl-*; Kirgh. *qıl-*; Kaz. *qıl-*; KBalk. *qıl-*; KKalp. *qıl-*; Kum. *qıl-*; Nogh. *qıl-*; Khak. *xıl-*; Shr. *qıl-*; Oyr. *qıl-*; Tv. *qıl-*; Chuv. *əş-xəl*; Yak. *kın-*; Dolg. *gjn-*” (EDAL: 675).

III.2. Otamak: “*Ol otunğ otadı*: O, odunla ısındı. Odun yaktı.’ Bu ince bir lûgattir; lâkin Yağma ve Yemek dilindedir” (DLT III: 252; EDPT: 42). “*Emçi anğar ot otadı*: Hekim ona ilâç yaptı” (DLT III: 252). Ancak ‘em’ Oğuz ve Kıpçak dilinde ‘*kadının dişilik aleti*’ anlamındadır (DLT I: 38; EDPT: 155; EDAL: 599). Dolayısıyla Oğuz dilinde “*Ol anı emledi*: O, ona ilâç etti” (DLT III: 298; EDPT: 161), “*Ol anı emletti*: O, ona ilâç ettirdi” (DLT II: 363; EDPT: 161) veya “*Men anı emlettim*: Ben onu ilâçlattım” (DLT I: 266; EDPT: 161) gibi sözler yanlış anlaşılır. Ot: “İlâç. Bundan dolayı hekime ‘*otacı*’ denir” (DLT I: 35; EDPT: 34, Ota:çı: 44). Otunğ: “Odun” (DLT I: 134; EDPT: 60). Yıgaç: “Ağaç parçası/ küçük odun”, “Erkeğin erkeklik aygıtı” (DLT III: 8; ıgaç EDPT: 899). Bu manada ‘yıgaç: zeker/ man’s penis’ Türk dilinde *hapax legomenon* veridir (EDPT: 79). “*Otunğ köndi*: Odun yandı. Bu Argucadır” (DLT II: 30). Clauson, DLT I: 419’daki ‘*kündi/* aşağılık, kötü. Oğuzca’ sözünü okunuşu şüpheli ve *hapax legomenon* kaydıyla ‘*köndi*’ (EDPT: 729) olarak değerlendirmiştir. ‘*Argu şehirleri halkının dili çapraşıktır*’ (DLT I: 30) ve “*Arguların dilinde çetrefillik vardır*” (DLT III: 269). Buna karşılık Kâşgarlı; ‘*bilinmelidir ki, Oğuzların dili incedir*’ (DLT I: 432) diyor. Abbasî halifesi Muktedir Billâh tarafından Divanü Lûgati’t-Türk’ün telifinden 150 yıl kadar önce 921 yılında Volga

Bulgarlarına gönderilen elçi heyetinin kâtibi olan İbn Fazlan, Ceyhun Nehri yakınlarındaki Cürcaniye şehrini geçtikten sonra, ağır kış soğuklarının hüküm sürdüğü bir yere geldiklerini ifade ettikten sonra: “Oranın halkından biri arkadaşına bir ikramda bulunmak ve iyilik etmek isterse, ona, ‘Bana gel, konuşalım. Zira, evimde iyi ateş var’ der. Bunu da çok fazla iyilik etmek ve yakınlık göstermek istediği zaman yapar” (İbn Fazlan 1995: 31) diyor. Bu verilerden, bir kişiye ‘*bana gel*’ demek veya ‘*otamak/ ateş yakmak/ ısıtmak*’ sözünün aslında ‘*aşk teklifi*’ ne bir örtmece söz olduğu anlaşılıyor.

III.3. Tegindi: “Çiğilcede, hakana yahut beye birinin gelmesi haber verildiği zaman ‘*ol tegindi*’ denir ki ‘o, hazır oldu, gelmek için emir aldı’ demektir. Giderse yine böyle denir, Oğuzlar bu söze kızarlar” (DLT II: 143). Clauson, etimolojik sözlüğüne madde başı olarak aldığı ‘*tegin-*’ sözü hakkında şu bilgiyi veriyor: “2- ‘*teginmek*’: was the word chosen to translate the Buddhist technical term *vedanā* ‘sensation, perception (of external objects). Çiğil XI when a king or one in Çiğil is notified of the arrival of someone one says to him *ol tegindi*: That is ‘he has arrived’ (hadara) meaning ‘he is glad to have arrived (taballağa bi’l-wusûl); similarly when he has gone one says to him *teğindi*: The Oğuz dislike (tubğid) this word Kaş. II: 143. *Teginü:r, teginme:k*; presumably the Oğuz disliked the self-depreciatory connotation” (EDPT: 484). Oğuzların ‘*teğindi*’ sözüne kızmalarının iki sebebi olmalıdır:

a- Kâşgarlı aynen şu bilgiyi veriyor: “Tiki: Geceleri işitilen sestir. Türkler öyle inanırlar ki, ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir gece toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu, Türkler arasında yaygındır. Kelimede ت harfi esredir. Fakat bence üstün olması daha iyidir. Çünkü kadın evlendikten sonra kendi ailesini ziyaret ettiği zaman ‘*tegi keldi*’ denir, ‘*ziyaretçi geldi*’ demektir” (DLT III: 230). Bu olayda ‘*tegin/ gelmek için haber vermek*’ sözünün, Oğuzlarda uğursuzluk kavramı sınırlarının çok ötesinde bir tabu durumuna gönderme vardır. DLT’nin kaydına göre, ‘*tiki > tegi*’ ölmüşlerin ruhu ve ölüm ruhu demektir (DLT III: 230; EDPT: 478). ‘Her şeyin sonu bitimi’ anlamındaki ‘*tekiş*’ (DLT I: 368; EDPT: 487) de ‘*tegi*’ mefhumunun akrabasıdır. İlkel kişiler korkunç nesnelere ve hastalıkların adı söylenirse, derhal geleceğine inanmışlardır. Bu anlayışta adın, ‘*çağırma*’dan başka bir şey olmadığı, birinin adının söylenmesinin onu çağırma anlamına geldiğine inanılmıştır. Günümüzde olumlu anlamda kullandığımız ‘*tekin, tekin değil*’ sözlerinin çok eski Türk inançlarıyla ilgili ‘*tegi*’ sözünün anlam zıtlaşmasına uğramış şekli başka bir şey olmadığı açıktır. Bu mesele daha fazla teville muhtaç değildir. Orta Asya Türkleri Müslüman olduktan sonra ölümler kültürünü eski inançlarında olduğu gibi günümüze kadar muhafaza etmişlerdir. Bu bakımdan İslâm öncesi Türk inançlarının bakiyesi olduğunda şüphe olmayan ve hakkında hiçbir inceleme bulunmayan ‘*tiki > tegi*’ tabusu gerçekten tetkike değer enteresan bir konudur.

Toplumsal hayatın devamlılığı ve kuralların tatbiki bakımından siyasi otoritenin varlığı kaçınılmazdır. “*Yer basruki tag, budun basruki beğ*: Yerin baskısı dağ, milletin baskısı beydir” (DLT I: 466). Hanın veya beyin halktan olan bir kişiyi katına çağırması, takdir etmek, tekdir etmek veya tedip etmek içindir. “*Beg yanığında tüşme*: Beyin korkutmasına düşme” (DLT III: 14).

DLT’de “*Beg anğar ot berdi*: Bey, ona ağı verdi, onu ağıladı” (DLT I: 35) ve “*Beg anıñ boynın çapıttı*: Bey onun boynunu vurdurdu” (DLT II: 298) gibi sözler yer almıştır. Dolayısıyla bir kişiye; ‘*senin ecel meleğin geldi*’ demekle ‘*bey seni çağırdı*’ demek arasında bir fark bulunmamaktadır. Ancak X. asır başlarında Oğuz Yabgusu’nun veya onun taşradaki naibi olan Kuzerkin’in Oğuz toplumu üzerinde ciddi bir otoritesinin olmadığı anlaşılıyor. 921 yılında Volga Bulgarlarına gönderilen Abbasi elçilik heyetinin kâtibi İbn Fazlan, elçilik kervanının Oğuz Yabgusu’nun naibi olan Kuzerkin’in müsaadesi ile Oğuz topraklarından geçerken, bir Oğuz çobanının yollarını kestiğinden bahseder. Çobana bu seyahatin Kuzerkin’in müsaadesi ile olduğu söylendiğinden çoban; ‘*Kuzerkin kim oluyor? Ben onun sakalına pisleyeyim*’ (İbn Fazlan 1995: 39) demişti. Bu bakımdan, bir Oğuz Türküne ‘*seni bey çağırdı*’ denmesinin ciddi bir manası bulunmamaktadır.

b- “*Ol manğa begdin söz tegürdi*: O, bana beyden söz getirdi” (DLT II: 84; EDPT: 485) sözüne kimse kızmıyor. Bu durumda ‘*tegindi*’ sözüne Oğuzların kızmasının kendilerine mahsus ciddi bir sebebi olmalıdır. Kâşgarlı bazı sözcükler için ‘*bu ince bir lûgatir*’ (DLT III: 252) kaydı koymuştur. Kâşgarlı’nın; “*bilinmelidir ki Oğuzların dili incedir*” (DLT I: 432) beyanı ‘Oğuzların dili, *fasıhtir, melihtir veya sahihtir*’ anlamında değil, ‘*kinâyelidir/ örtmecelidir*’ anlamındadır. Keltür-: “Oğuzca. Getir. Diğer Türkler ‘*keldür*’ der. Oğuzlar öbür Türklere aykırı olarak د ۱, ت ve ت harfini de د yaparlar, Oğuzların âdeti böyledir. Öbür Türkler deveye ‘*tewey*’, Oğuzlar ‘*deve*’ derler. Türkler ‘*dahi*’ manasına ‘*taki*’, Oğuzlar ‘*daki*’ derler” (DLT II: 195; EDPT: 716-717). Buna göre ‘*tegindi*’ sözünün Oğuzca karşılığı ‘*deginti*’ (bulaşık) dir. Bunun manası da ‘*nesebi karışık*’ ve ‘*soyu şüpheli*’ demektir ki, Anadolu köylerinde hâlen bilinmektedir. Yak yuk: “Kaptaki bulaşık. Uzak olan hısımlara da ‘*yak yuk kadaş*’ denir ki, ‘*uzak hısım*’ demektir. Sanki o bize kabın bulaşığı gibi yapışıktır” (DLT III: 143, 160; EDPT: 895) demektir. Oğuzların kızdığı ‘*deginti*’ ile ‘*yak yuk kadaş*’ arasında ince bir ilgi vardır. Bu mülâhazalar bağlamında bir Oğuz Türküne ‘*deginti*’ veya ‘*yak yuk kadaş*’ demek herhalde nezakete muvafık bir hitap şekli değildir.

IV. Nezaket Kurallarına Uymayan Davranışlar

IV.1. Aksırmak: “*İkki er asruşdı*: İki adam, hangimiz daha çok aksıracağız diye aksırmakta yarış etti” (DLT I: 234). *Asruş-*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 252).

IV.2. Argulamak: “*Ol ikki kişi ara arguladı*: O, iki kişi arasını yardı, geçti” (DLT I: 317). *Arġu:la-*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 220).

IV.3. Başkalarına kötü söylemek: “*Ol anı ıtladı*: O, onu köpekletti. Sövdü, kötiledi, köpeğe döndürdü” (DLT I: 285). Sığır: “Sığır” (EDPT: 814). “*Ol anı sığırladı*: O, onu sığır saydı, sığıra nispet etti” (DLT III: 331; EDPT: 816). “*Er uragutnu ekekledi*: Adam karısına sövdü, onu kötülüğe nispet etti” (DLT I: 306). “*Ol anı tazladı*: O, ona kel dedi, kel saydı” (DLT III: 293). Tazlamak: “Birine kel demek, birini kel saymak” (EDPT: 596). *PMong.* “*tar- 1 bald 2 scab (on head) (1 лысый 2 парша): *MMong.* *tarasun* ‘bald, naked’ (HY 48), *ṣarṣa* 1 (IM); *WMong.* *tar* 1, *taraṣai* 2; *Kh.* *tar* ‘having sparse hair’ (BAMPC); *Kalm.* *tar* 1; *Mongr.* *tarGə* ‘chauve, rasé (tête), nu (terre)’ \cong *PTurk.* “*daş (~-ā-) bald: *OTurk.* *taz* (OUygh.); *Karakh.* *taz* (MK); *Tur.* *daz*; *Az.* *daz*; *Sal.* *taz* (CCЯ); *MTurk.* *taz* (Sangl.); *Uzb.* *taz*; *Uygh.* *taz*; *Krm.* *taz*; *Tat.* *taz*; *Bashk.* *tađ*; *Kirgh.* *taz*; *Kaz.* *taz*; *KKalp.* *taz*; *Nogh.* *taz*; *Khak.* *tas*; *Shr.* *tas*; *Oyr.* *tas*; *Tv.* *tas*; *Tof.* *tas*” (EDAL: 1423). Ancak bu noktada DLT’de geçen ‘*taz*’ sözcüklerinden bazılarının ‘*kötü, fena, namussuz*’ anlamlarında bulunduğunu nazara almak gerekmektedir (Aydemir 2013-a: 112; 2013-b: 223-231).

IV.4. Çalanğ: “Geveze, bağırır, çalçene” (DLT III: 371). *Çalanğ ~ Çalanğ, hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 420).

IV.5. Çanğılmak: “Döğülerek çenilemek; kötü söyleyip bağırarak” (DLT III: 404).

IV.6. Çok ve gereksiz konuşmak: “*Ol anıñ kulakın üzitti*: O, çok söylemek yüzünden onun kulağını ağırlaştırdı, sağırlaştırdı” (DLT I: 209). Okunuşu şüpheli ve *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 282).

IV.7. Haddi aşmak: “Birisini haddini geçmek istediği zaman ‘*öküş kılınma*’ denir ki, ‘*haddini tecavüz etme, aşırı gitme*’ demektir” (DLT II: 156). “*Ol mendin bu ısta eymendi*: O, benden bu işte utandı, ileri gitmekten çekindi” (DLT I: 270; EDPT: 273).

IV.8. İkit: “Yalan. *İkit söz*: Yalan söz. Oğuzca” (DLT I: 51). *Yalğan söz*: “Yalan söz” (DLT III: 37; EDPT: 926).

IV.9. Kafçıtmaq: “Kızdırmak. *Ol anı kafçıttı*: O, onu kızdırdı” (DLT II: 329).

IV.10. Kısganmak: “Kıskançlık” (DLT II: 250; EDPT: 667). “*Taygan yügürgenni tilkü sevmes*: Tilki, tazı köpeklerinin çok koşanını sevmez; çünkü o, onu yakalar.” Bu söz arkadaşları arasında faziletle ün alan kimse için söylenir. Arkadaşları arasında faziletle ün alan kimseyi arkadaşları çekemez, ona hınç bağlarlar (DLT II: 15).

IV.11. Kıyıklık: “*Er sözi bir, edher köki üç*: Erin sözü bir, eğer bağı üç olur” (DLT II: 283). “*Künde irük yok, begde kıyık yok*: Güneşte gedik yok, beyde caymak yok” (DLT I: 70).

IV.12. Kızdırmak, can sıkmak. Kakıtgan: “Başkasını sürekli kızdıran ve canını sıkan kişi” (DLT I: 514; EDPT: 610).

IV.13. Kikçürmek: “İki kişiyi birbirine kışkırtmak, sürttürmek” (DLT II: 196; EDPT: 710). “*Ol ikki kişi ara çakdı*: O, iki kişinin arasını kışkırttı” (DLT II: 17). “*Ol çakmak çakturdı*: O, çakmak çaktırdı. Bur kimse iki kişi arısını kızıştırır, tutuşturursa ve kışkırtırsa yine böyle denir” (DLT II: 181). Osman Fikri Sertkaya, “Kışkırtmak kelimesinin kökeni üzerine” adlı çalışmasında geçmişten günümüze ‘*kışkırtmak*’ sözünün etimolojisini ve bu sözcüğün anlamını incelemiştir (Sertkaya 2011: 233-239).

IV.14. Kurguluk: “Taşkılık, yeğnilik” (DLT I: 528). “*Er kurgulandı*: Adam taşkılık etti ve yeğnilik gösterdi” (DLT III: 201).

IV.15. Küçemek: “Zulmetmek, zorla fenalık etmek” (DLT III: 258-259; EDPT: 695). Günümüz ölçünlü dilde kullanılan ‘*küçenmek/ gücenmek*’ sözü kuşkusuz bununla ilgilidir. Sözcük geçmişte dışa dönük olarak sergilenen şiddeti karşılarken, günümüzde ferdin duygularıyla sınırlanmış, içerdiği şiddet unsuru da kalkmıştır. Bu durum sözcüğün geçirdiği anlam iyileşmesi ile izah edilebilir (Şen 2001: 270). *Küçe-*: (güce-) (EDPT: 695) > küçemçi: (g-) > küçen-: (g-) (EDPT: 698) > küçeş-: (g-) (EDPT: 700) > küçet-: (g-) (EDPT: 696) > küçet-: (EDPT: 695).

IV.16. Küstahlık: “Utun: Değersiz, alçak, küstah” (DLT I: 123, 414; EDPT: 60). “*Tuzun birle uruş, utun birle tireşme*: Yumuşak başlı kişi ile vuruş alçak kişi ile iddialaşma, direşme” (DLT I: 121, 414).

IV.17. Küvezlik: “Gururlu ve kibirli olmak” (DLT II: 140). *Küve:z:lik* (g-) (EDPT: 692).

IV.18. Osurmak: (DLT I: 178). “*Olar ikki osruştu*: Onlar ikisi osurmakta yarış ettiler” (DLT I: 234; EDPT: 252).

IV.19. Öğünmek: “Öğünme” (DLT III: 449; EDPT: 110). “*Er urıladı*: Adam kendini öğdü ve öğmekte ileri gitti” (DLT II: 309). Öp öp: “Bir kimse çok öğünüp te dediğini tanklayamazsa o kimse için söylenir” (DLT I: 43).

IV.20. Ölmüş birinin arkasından konuşmak: ‘*Ol kirtü yerde ol*’ denir ki ‘O, gerçek yerdedir, onun üzerine yalan söylemek olmaz’ demektir” (DLT I: 416).

IV.21. Saçmalamak: “*Esrük sanrıdı*: Sarhoş saçmaladı” (DLT III: 281). “*Esrükler kamuğ sanruşdı*: Sarhoşlar bütün saçmaladı. Bunun aslı ‘*sandırışdı*’dır” (DLT II: 213). *Sandırı-*: (EDPT: 837) > sandrış (EDPT: 836) > sandrış-: (EDPT: 837).

IV.22. *Sarsığ söz*: “Kati söz” (DLT I: 464; EDPT: 854). “*Ol anğar tıl tegürdi*: O, ona söz dokundurdu, dille, sözle incitti” (DLT I: 335). “*Tılın tüğmişni tışın yazmas*: Dil ile bağlanan dişle çözülmez” (DLT II: 20).

IV.23. Sayramak: “Şakımak, ötüşmek; saçmalamak, hezeyan etmek” (DLT I: 467; III: 240, 311; EDPT: 859).

IV.24. Sukluk: “Aç gözlülük, tamahkârlık. Suk ernğek: “İşaret, şahadet parmağı. Bu, yarsılı (haris) parmaktır. Çünkü ilk önce yemeğe bu uzanır” (DLT III: 130; EDPT: 804).

IV.25. Tebizlik: “Hasetçilik” (DLT I: 365; EDPT: 448). “*Ol anı tepzeri*: O, ona haset etti, çekemedi” (DLT III: 283). *Tepze-*: > tepzeş-: > tepzet-: (EDPT: 448). “*Olar kamuğ bu işka tebzeştiler*: Onların hepsi bu işe hasetleştiler: They all envied one another over this affair” (DLT II: 206). *Tepzeş-*: *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 448).

IV.26. Tekşüt: “Değişit, karşılık, bedel; kalp akça vererek iyisini alma” (DLT I: 451).

IV.27. Tönğüşmek: “Gözlerini dikerek bir şeye saldırmak; işi kabulden çekinmek; emreden kişiye, gözlerini dikerek, iğrenerek bakmak” (DLT III: 394).

IV.28. Uşaklamak: “Koğlamak” (DLT I: 305; EDPT: 260). “Yoñatmak: Koğulamak” “*Ol anı begge yonğattu*: O, onu beye koğuladı” (DLT II: 326-327). “*Ol anı begge kırgattu*: O, onu beye geçti, koğuladı” (DLT II: 338).

IV.29. Uwutsuzluk: “Utanmazlık” (DLT I: 146). *uvut* (DLT I: 83; EDPT: 6-7) > *uvutlan-*: > *uvutluğ* > *uvutsuz* > *uvutsuzluk* (EDPT: 8). “*Er uwutlandı*: Adam utandı. Oğuzlar ‘utandı’ derler, birkaç harfi birden atarlar” (DLT I: 291).

IV.30. Yaçandırmak: “Utandırmak, bıktırmak” (DLT III: 83; EDPT: 882-883).

IV.31. Yala: “Töhmet, itham, biri hakkında kötü sanıda bulunma” (DLT III: 25, 82; EDPT: 918).

IV.32. Yonğag: “Beye birini geçme, gammazlık etme” (DLT III: 376; EDPT: 949). Yonğamak: “Beye birini geçmek, gammazlık etmek, yanılmak, şikâyet etmek” (DLT III: 397; EDPT: 949).

IV.33. Yubılamak: “Aldatmak, hile yapmak. *Ol anı yubıladı*: O, Onu aldattı. Oğuz ve Kıpçak dilince. Diğer Türkler ‘*yap yup*’ derler” (DLT II: 315; III: 327) \cong *Yubat-*: *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 872).

IV.34. Zevzeklik: “*Er kurgırdı*: Adam, zevzeklik etti, yeğnilik etti” (DLT II: 194). Okunuşu şüpheli ve *hapax legomenon* bir veridir. (kurğır- (?kurğar-)) EDPT: 656).

V. Nezaket Kurallarına Uygun Davranış Beklenmeyen Kişiler

v.1. Algu: “Ahmak, beyinsiz adam. Oğuzca” (DLT III: 33).

v.2. Arkuk kişi: “Söz dinlemez, kalp, inatçı kimse” (DLT I: 109; EDPT: 216).

v.3. Bürge kişi: “Bir yerde durmayan, zevzek, taşkın kimse” (DLT I: 427; EDPT: 362). *Bürgelen-*: *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 364). *PMong.* “*bürge 1 flea 2 louse (1 блоха 2 вошь): *MMong.* *burge* (HY 12) 2, *birik* (IM) 1, *burkä* (MA) 1, *bürge* (Lig.VMI) 1; *WMong.* *bürge*, *büürge* 2; *Kh.* *büreg* 2; *Kalm.* *bürgə* 1; *Ord.* *bürge* 1; *Dong.* *bənǰə*; *Bao.* *bərgə*; *Mongr.* *bürge* (SM 35), 2 (MGCD *burgə*). *PTurk.* “*bürçe/ *bürge flea (блоха): *Karakh.* *bürge* (MK, IM); *Tur.* *pire*; *Gag.* *pire*; *Az.* *pirä*; *Turkm.* *büre*; *MTurk.* *bürge* (MA, Pav. C., Sangl.); *Uzb.* *burga*; *Uygh.* *bürgä*; *Krm.* *bürçe*; *Tat.* *börçε*, *Bashk.* *börsä*; *Kirgh.* *bürgö*; *Kaz.* *bürge*, *bürše* (dial.), *burša* (dial.); *KBalk.* *bürçe*; *KKalp.* *bürge*; *Kum.* *bürçe*; *Nogh.* *bürše*; *Chuv.* *рѣорза*” (EDAL: 363).

v.4. Çalanğ başı: “Çalçene, bağırgan kişi” (DLT III: 371). *Çalanğ*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 420).

v.5. Çamguk er: “Koğucu, sinsî kişi” (DLT I: 470). Okunuşu şüphelidir ‘*çomğuk?*’ (EDPT: 423).

v.6. Çenğel er: “Şer adam” (DLT II: 290).

v.7. Çok er: “Kötü-alçak adam. Oğuzca” (DLT III: 130). *Clauson*, *Ço:k*: Okunuşu şüpheli ve ‘*hapax legomenon*’ kaydıyla ‘*bad, useless*’ anlamları yanında sözcüğün ‘*many; much*’ anlamına kaydığını da ilâve eder. *ço:k/ çak*: (EDPT: 405). *PTurk.* “*çok 1 many, very 2 vile, hooligan 3 to gather, multiply 4 group, crowd (1 много, очень 2 дурной, хулиган, баловник 3 соби-рать(ся), размножать(ся) 4 толпа, множество): *Karakh.* *çoq* 1 (ДТС - KB), *çōq* 2 (MK - Oghuz), *çoγ-al-* 3; *Tur.* *çok* (-γu) 1, *çoçal-* 3; *Gag.* *çoju* 4, *çoq-la-n-* 3; *Az.* *çox* 1, *çoxal-* 3; *Turkm.* *çoq* (-qu) 4; *MTurk.* *çoq* 1 (Sangl., Oghuz-nama, AH), *çoq-* 3 (Abush.); *Krm.* *çoq* 1, *çoyı* 4 (K); *Kirgh.* *çoq* 1; *Kaz.* *şoyır* 4; *KKalp.* *şoq* 2, 4; *Nogh.* *şoq* ‘*дружно*’; *Khak.* *sox* 2; *Oyr.* *çoq-3*; *Tv.* *şoy*” (EDAL: 410). EDAL müellifleri ‘*çok*’ sözcüğü

hakkında ilâve olarak şu tafsilâta yer vermişlerdir: “The Oghuz adverb ‘much’, in the 12th c. (KB) ‘very, extremely’, is probably the same word as *čoq* ‘bad, vile’ (Ogh. 11) (cf. also the Tuva parallel). Turk. > Mong. (Khalkha) *cox* in *cox xara* ‘very black’. The identification of *čoq*-(*la-*) ‘gather, collect’ with *čoγ-la-* ‘to bind, pack’ (ДТС) or *čoq-* ‘to bend’ (EDT) is rather dubious. Vocalic length is unclear (cf. the voicing of -k- in Western Oghuz)” (EDAL: 411).

V.8. Çöp çep kişi: “Değersiz kişi” (DLT I: 318). *PTurk.* “*çöp 1 dregs, impurity, rubbish 2 stick, small branch, straw 3 penis 4 grass, hay (1 мусор 2 палочка, веточка, соломинка 3 penis 4 трава, сено): OTurk. *čöb, čöbik* 1 (OUygh. Budd.); Karakh. *čöb* ‘dregs of wine; any piece of noodles’; *čübek* 3 (MK; with Kypch. phonology *šöbik* ‘огрызок от фрукта’); Tur. *çöp* 1, 2, 3; Gag. *čöp, çep* ‘gag in a barrel’, *çepkâ* ‘grapevine, wine dregs’, *çepel* ‘dirty’; Az. *çöp* 2; Turkm. *çöp* 2; Sal. *çöp* ‘weed, grass’; MTurk. *ču/üb* 2 (Pav. C.), 1 (Sangl.); Uzb. *çup* 1, 2; Uygh. *çöp* ‘grass; noodles’; Krm. *çöp* 1, 4; Tat. *čüp* 1, *čübek* ‘oakum, combings’; Bashk. *süp* 1, ‘weed’; Kirgh. *çöp* 4; ‘afterbirth’; *čöböğö* ‘dregs after boiling butter’; Kaz. *šöp* 1, 4; KBalk. *čöb* 2, 4; KKalp. *šöp* 1, 4; Kum. *çöp* 1, ‘weed; lot’; Nogh. *šöp* 1, 2; Shr. *šöp* 1, *šöbek* ‘hemp straw’; Oyr. *Čöp* 1; 4; afterbirth’; Chuv. *süpə* 1; ‘newborn child” (EDAL: 452). *Çübek* ~ *Çöpik*, *Çöp*’e gelen +Xk küçültme ekiyle türemiştir. Çöp ve türevleri *hk.bkz.* (Vásáry 2012: 119-140).

V.9. Çulk esgürük: “Cılık sarhoş, taşkın sarhoş” (DLT I: 349). *Çulk*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 419).

V.10. Çatur kişi: “Huyu kötü kimse” (DLT I: 363; EDPT: 403).

V.11. Ekek işler: “Ortaya düşmüş kadın” (DLT I: 78). *Ekek*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 105).

V.12. Endik er: “Budala adam” (DLT I: 105; EDPT: 177).

V.13. Ersek işler: “Ortayla düşmüş azgın kadın” (DLT I: 104; EDPT: 237-238).

V.14. Esrük: “Sarhoş” (DLT I: 105; EDPT: 250). *Esürt.* *Esür-*: *PMong.* “to be, or become, drunk, intoxicated, lit. Or metaph” (EDPT: 251). *Esrik* ~ *esrük*: “Sarhoş” (KBS-I: 342). *PMong.* “*es- 1 to pickle 2 sour milk, *kumis*: *MMong.* *esuk* 2; *WMong.* *esüg* 2; *Kh.* *es-* 1, *ösög* 2; *Bur.* *ehē-* 1; *Kalm.* *is-* 1; *Ord.* *es-* 1, *üsük*, *esük* 2; *S.-Yugh.* *hsə-* 1. *PTurk.* “*ešür- to become drunk: OTurk. *esür-* (OUygh.); Karakh. *esür-* (MK); Tur. *esri-*; Turkm. *esre-*; MTurk. *esri-* (AH); Uzb. *äsür-* (dial.); Krm. *esir-*; Tat. *isür-*; Bashk. *išür-*; Kirgh. *esir-*; Kaz. *esir-*; KBalk. *esir-*; KKalp. *esir-*; Kum. *esir-*; Nogh. *esir-*; Khak. *izür-*; Shr. *ezir-*; Oyr. *ezir-*; Tv. *ezir-*; Chuv. *üzər-*; Yak. *itir-*; Dolg. *itiriktē-* ‘to rejoice, have a feast” (EDAL: 522).

- v.15. İki yüzlü er: “İki yüzlü adam” (DLT III: 45).
- v.16. Kaçurgan kişi: “Kendisine gelen kişiyi gördüğünde kötüleşen kişi” (DLT I: 517).
- v.17. Kakıtgan: “Başkasını sürekli kızdıran ve canını sıkan kişi” (DLT I: 514; *kakit-*: EDPT: 610).
- v.18. Kargış kişi: “Lânete uğramış olan adam” (DLT I: 461; EDPT: 654).
- v.19. Katıglıg er: “Soysuz adam, sütüne su katılmış adam” (DLT I: 496; EDPT: 599-600).
- v.20. Kırt kişi: “Kötü huylu ve pinti adam” (DLT I: 342; EDPT: 648).
- v.21. Kirtüç kişi: “Kimseyi çekemeyen, huysuz kişi” (DLT I: 455). *Kirtüç*: “Envious and the like” (EDPT: 739).
- v.22. Kişirgek er: “Evinde bir kimseyi gördüğü zaman canı sıkılan, evi kendine dar gelen kişi” (DLT II: 290).
- v.23. Kıyık kişi: “Sözünde durmayan adam” (DLT III: 167; EDPT: 676).
- v.24. Kudruk ötgen kişi: “Çok osuran kişi” (DLT I: 472).
- v.25. Kulsıg er: “Huyu köleye benzeyen adam” (DLT I: 465; EDPT: 624).
- v.26. Kurgu er: “Taşkın ve zevzek adam” (DLT I: 426).
- v.27. Küçemçi: “Zulmeden kimse” (DLT III: 121; EDPT: 698).
- v.28. Küfez: “Kurumlu kişi, kasalak” (DLT I: 411). *Küve:z* (g-): (EDPT: 692).
- v.29. Munduz: “Budala, alık” (DLT I: 458; EDPT: 768).
- v.30. Mungan kişi: “Geveze, boşboğaz adam” (DLT I: 440; EDPT: 769).
- v.31. Osurgan: “Çok osuran” (DLT I: 156).
- v.32. Oynak işler: “Oynak kadın” (DLT I: 120; EDPT: 274).
- v.33. Serker: “Haydut, yol kesen. Karlukça” (DLT I: 457; EDPT: 850).
- v.34. Sibiz kişi: “Alık, dalgın kişi” (DLT I: 408).
- v.35. Sözenğri kişi: “Saçma sapan söyleyen kişi” (DLT III: 389; EDPT: 865).
- v.36. Suk er: “Aç gözlü, alçak, tamahkâr kişi” (DLT III: 130; EDPT: 804).
- v.37. Sürtük işler: “Sürüştüren, kendisine sürüştürülen kadın, sevice kadın” (DLT I: 477; EDPT: 846). *PTurk.* “*sür(-t)- to rub, smear: OTurk. *sürt-* OUYgh.); Karakh. *sürt-* (MK); Tur. *sür-*, *sürt-*; Gag. *sürüt-*; Az. *sürt-*; Turkm. *sür-*, *sürt-*; MTurk. *sür-* (Pav. C.), *sürt-* (IM), *sürüt-*

(AH); Uzb. *surt-*; Krm. *sürt-*; Bashk. *hūr-*, *hürt-*; Kirgh. *sür-*, *sürt-*; Kaz. *sürt-*; KBalk. *sürt-*; KKalp. *sür-*, *sürt-*; Kum. *sürt-*; Nogh. *sür-*, *sürt-*; SUygh. *sürt-*; Khak. *sürt-*; Oyr. *sürt-*; Tv. *sür-*; Chuv. *səwr-*; Yak. *ür-*” (EDAL: 1341).

v.38. Süründi er: “Her yerden sürülen, sürüntü adam” (DLT I: 449; EDPT: 854).

v.39. Tebiz kişi: “Hasetçi kimse” (DLT I: 365; EDPT: 448).

v.40. Tütsük kişi: “Kinci adam, yaman kişi” (DLT I: 476). *Tütsüg*: “Hostile” (EDPT: 461).

v.41. Uçuz kişi: “Ucuz, hor ve alçak, değersiz kişi” (DLT I: 54; EDPT: 32).

v.42. Unğamuk er: “Salak adam” (DLT I: 122).

v.43. Usal kişi: “Gafil, iş bilmeyen kişi” (DLT I: 122).

v.44. Utun kişi: “Değersiz, alçak, küstah kişi” (DLT I: 123, 414; EDPT: 60).

v.45. Ütrük kişi: “Hileci, ütücü adam” (DLT I: 68).

v.46. Yalaçı er: “İnsanı her şeyde çarçabuk suçlu gibi gören, itham eden kimse” (DLT III: 35; EDPT: 922).

v.47. Yalğan kişi: “Yalancı adam” (DLT III: 37; EDPT: 926).

v.48. Yanğşak: “Yanşak, geveze” (DLT III: 384; EDPT: 953). Bu sözcüğün aslı Orta Türkçe eserlere çok rastlanan ‘*yañsaguçı*’ (Ünal 2010: 159-170) sözcüğü ve ‘*yañşa-*’ (Herkmen 2009: 1525-1534; EDPT: 953) fiili olmalıdır.

v.49. Yawlak kişi: “Huyu kötü kişi” (DLT III: 43; EDPT: 876).

v.50. Yayık kişi: “Huyu dönecek adam, kâh şuna, kâh buna meyleden kişi” (DLT III: 23; EDPT: 981).

v.51. Yirük işler: “İki deliği bir olan kadın” (DLT III: 18).

v.52. Yorutgan kişi: “Osurgan adam” (DLT III: 52; EDPT: 960-961).

VI. Nezaket Kurallarına Aykırı Davranış Beklenmeyecek Kişiler

Tadu: “İnsanın tab’ı ve tabiatı” (DLT III: 220) demektir. “Sanskrit *dhātu* ‘an element in nature; an elementary constituent of the body’ (EDPT: 451). *Kılınç* ise, “Ahlâk, minez, huy. Buradan alınarak ‘*edhgü kılınç*’ denir. ‘iyi ahlâk’ demektir. Bunun zıddına da ‘*kılınç*’ denir” (DLT III: 374). *Kılınç* (EDPT: 623) > kılınçlan-: > kılınçlığ (EDPT: 624).

vI.1. Ağırılık er: “Herkes tarafından ağırılanan, sayılan kişi” (DLT I: 146; EDPT: 93).

vI.2. Ağırılığ kişi: “Halk veya bey tarafından ağırılanan adam” (DLT I: 52; EDPT: 93).

VI.3. Alçak: “Yumuşak huylu, uslu” (DLT I: 100; EDPT: 129). “*āl-* ‘to cross (a mountain)’ is unsatisfactory both phonetically and semantically. A certain problem is the attribution of the adjective **al-čak*. Older occurrences of *alčaq* (MK, KB, Tefs., Rabg. etc.) present the meaning ‘modest, humble’; cf. also Sib.-Tat. *alcaq* ‘valetudinarian’ (KCTT 101), Turkm. *alčak* ‘affable’ and perhaps Tur. *alčak* ‘mean, vile’, *alča-* ‘to offend, humiliate’. This group of forms may in fact reflect a different root, otherwise represented by PT **Alig*, see under **ile* ‘weak, tired’. Another group of forms - Chag. *alčaq* ‘bas’ (Pav. C.), Tur., Az., Crim.-Tat. (and Oghuz texts like Korkut) *alčaq* ‘low, low place’ probably represents an Oghuz innovative derivation in *-čak* from the root *al-* (which is why *-lč-* did not yield *-š-* here), perhaps influenced by Mong. *alča-gar*, *alča-n* ‘stunted, undersized’, derived from Mong. *alčaji-* ‘to spread legs apart’ (EDAL: 286). *Alçak* sözcüğü zamanla anlam zıtlaşmasına ‘*enantiosemy*’ uğramış bir sözcüktür (Şen 2001: 273).

VI.4. Bağırsak kişi: “Merhametli, gönül altıcı kişi” (DLT I: 502; EDPT: 319).

VI.5. Bilge: “Bilgin, âlim” (DLT I: 428; EDPT: 340).

VI.6. Çın kişi: “Doğru adam, inanılır adam” (DLT III: 138; EDPT: 424).

VI.7. Çınbütün kişi: “Kendine güvenilebilen, doğru, dürüst kişi” (DLT I: 398; EDPT: 424).

VI.8. Katılğan karılğan kişi: “Her zaman başkalarının arasında olan kişi” (DLT I: 520; EDPT: 601).

VI.9. Kutkı er: “Alçak gönüllü, yumuşak huylu kişi” (DLT I: 427).

VI.10. Külüğ bilge: “Ünlü bilgin” (DLT III: 312; EDPT: 717).

VI.11. Okuşluğ kişi: “Anlayışlı kişi” (DLT I: 62).

VI.12. Siliğ er: “Temiz, ince yakışıklı, tatlı dilli kimse” (DLT I: 390; EDPT: 826).

VI.13. Taylanğ er: “İnce, kibar, güzel, boylu boslu, rengi parlak, elbisesi temiz adam” (DLT III: 386). *Hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 569).

VI.14. Tayuk er: “İnce, kibar, genç adam” (DLT III: 166). *Hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 568).

VI.15. Ukuşluğ er: “Anlayışlı adam” (DLT I: 147; EDPT: 97).

VI.16. Uwutluğ kişi: “Utlu, utangaç kimse” (DLT I: 146; EDPT: 8). PTurk. “*ubut 1 shame 2 to be ashamed (1 стыд 2 стыдиться): OTurk. *ubut* (Orkh.) 1; Karakh. *uvut* (MK) 1; Tur. *ut*, *-du* 1, *ut-an-* 2; Az. *ut-an-* 2; Turkm. *ut-an-* 2; Gag. *ut-an-* 2; Uygh. *uvat*, *ubat*” (EDAL:

621). *±Turkuğ*: “Hayâ, utanma. *Ol menden turkuğ boldı*: O, benden utanır oldu” (DLT I: 462). *Turkuğ, hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 539).

VI.17. Uyatsızlık er: “Kendisine çok utanma gelen, çok utangaç adam” (DLT I: 160). *Hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 270).

VI.18. Yügrük bilge: “Bilgin ve udumlu, akıllı, erdemli kişi. Oğuzca” (DLT III: 45; EDPT: 914).

VII. Hediyeleşmek ve Nezaket

Kişisel ve toplumsal bir iletişim aracı olan hediye; şahıs, toplum ve zamana göre değişiklik gösterebilen, sosyo-ekonomik ve psikolojik açılımlarla incelenmesi gereken bir kavramdır. Türk kültüründe hediye alma ve verme geleneği, insanlarımızı birbirine bağlayan en güzel ve eski hasletlerimizden biridir. Nitekim Türk dilinin en eski örnekleri olarak kabul edilen Yenisey yazıtlarından Y. 81 olarak tanımlanan bir mezar yazıtında ‘*begilükkümüş/ armağan gümüşü*’ ifadesi yer almıştır (Useev 2012: 36-41). Türk kültüründe çeşitli hediye ve hediyeleşme şekilleri vardır. Bunlar çeşitli araştırma ve incelemelere konu edilmiştir (Coşar 2008: 34-47). Değişen sosyokültürel şartlara göre tüketim toplumu bağlamında çiçek göndermek de kuşkusuz bir hediyeleşme şeklidir (Demez 2011: 87-103).

Türkçede ‘*hediye*’ anlamında en yaygın olarak kullanılan sözcük ‘*armağan*’dır. *Yarmagan*: “Gittiği yerden doyumlu gelen birisinin yakınlarına verdiği hediye, armağan. Oğuzca. ‘*yarmakan*’ dahi denir. Bu ‘*amuç*’tur” (DLT I: 140). *Armağa:n/ yarmağa:n*: “Gift” (EDPT: 232; TDES-I: 19). *Amuç*: “Gift” (EDPT: 156). ‘*Amuç/ مآچ*’ sözcüğünün aslı herhalde ‘*um-*’ kökünden ‘*umunç/ umma*’ (DLT I: 133; EDPT: 162) olmalıdır. PTürk. “*Ar- gift (дар): Karakh. *armağan* (MK, Oghuz); Tur. *armağan*; Az. *armağan*; MTürk. *armağan*; Kirgh. *arna-* ‘to dedicate, design for’ (EDAL: 315). Divanü Lûgati’t-Türk’ün söz varlığında tespit ettiğimiz başlıca armağanlar ve armağanlaşma şekilleri şunlardır:

VII.1. Açığ: “Hanın bahşişi. *Han manğa açığ bérđi*: Han bana bahşiş verdi/ The king gave me a gift” (DLT I: 63; EDPT: 22). PTürk. “*açı- 1 precious gift; wellbeing 2 to tend, make comfortable, be favourable 3 to pity, have compassion (1 драгоценный дар; благо-состояние 2 быть благоприятным, благосклонным, ухаживать 3 жа-леть, иметь сострадание): OTürk. *açıγ* 1, *açın-* 2; Tur. *açı-* 3; Az. *açı-* 3; KBalk. *açı-* 3; Yak. *ahın-* 3; Dolg. *ahın-*” (EDAL: 1117).

VII.2. Artut: “At ve ata benzer armağan olup beylere ve başkalarına verilir. Sonradan bu kelime, her türlü armağan için kullanılır olmuştur” (DLT I: 109; ertüt. EDPT: 204). “*Ol manğa artut idhişdi*: O, benimle armağanlaştı. O, bana armağan verdi, ben ona armağan verdim” (DLT I: 182).

VII.3. Belek: “Armağan, hediye” (DLT I: 408). *Belek*: “Konuğun hısımlarına getirdiği armağan, Bir yerden başka bir yere gönderilen armağana da böyle denir” (DLT I: 385; EDPT: 338). “*Ol manğa belekledi*: O, bana armağan verdi” (DLT III: 340). *PTurk.* “*belek gift (подарок): OTurk. *belek* (OUygh.); Karakh. *belek* (МК); Tur. *belek* (dial.); Khal. *pelek*; MTurk. *belek* (Sangl.); Uygh. *bäläk* (dial.); Krm. *belek* ‘приплод’; Tat. *büläk*; Bashk. *büläk*; Kirgh. *belek*; SUygh. *pelek* (ЯЖУ); Oyr. *belek*; Tv. *belek*; Chuv. *pil* ‘blessing’; Yak. *belex*; Dolg. *belek*. the Chuv. form is regarded as a variant of *pexil* ‘blessing’ (< Pers.), which is insecure phonetically. Derivation from *bele* ‘swaddle’ (Clark 1977, 132) is highly dubious. The labialized vowel in Bashk., Tat. is a result of contamination with **bölek* ‘part’. Turk. > WMong. *beleg*, Kalm. *belæg* (KW 41; TMN ibid., Щербак 1997, 104), whence Evk. *belek* etc., see Doerfer MT 141 (but Аникин 127 regards Evk. *belek* as borrowed < Yak.)” (EDAL: 926). Bu sözcük ve hediyeleşme şekli Ersin Teres tarafından etraflıca incelenmiştir (Teres 2008: 367-370).

VII.4. Bıçış: “Büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere verilen ipekli kumaş” (DLT I: 366). *Bıçış*, eserde *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 296).

VII.5. But: “Bir büyük adam tarafından gönderilen armağanı getiren kişiye verilen bahşiş” (DLT III: 120).

VII.6. Eşük: “Hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaştır. Bu kumaş sonra parçalanarak yoksullara dağıtılır” (DLT I: 72; EDPT: 260).

VII.7. Kumara: “Miras, andaç, hatıra. Uzağa giden bir adamın hısımlarına bıraktığı mala da ‘*kumaru*’ denir” (DLT I: 445).

VII.8. Singüt: “Karşılığında bir şey verilmeyen ve geri gönderilmeyen armağan” (DLT III: 362). Clauson ‘*siñüt*’ için *hapax legomenon* kaydı koymuştur (EDPT: 836). *PTurk.* **siñ* gift (from an inferior to a superior) (подарок (от ниже-стоящего вышестоящему); почет): Karakh. *siñüt* (МК) *ja* gift without a return gift’; Tur. *siñ-lj* ‘respected’ (dial.); Turkm. *si-la-* ‘to respect’; MTurk. *sij-la-* ‘to pay respect’ (CCum.); Uzb. *siñ* (dial.); Krm. *siñ*; Tat. *siñ*; Bashk. *hij*; Kirgh. *siñ*; Kaz. *siñ*; KBalk. *siñ*; KKalp. *siñ*; Kum. *siñ*; Nogh. *siñ*; SUygh. *si-la-* ‘to treat, entertain’ (ЯЖУ), *su-luk*; Khak. *siñ*, *siñix*; *siñ-la-* ‘to treat, entertain’; Shr. *siñ*; Oyr. *siñ*; Tv. *si-ya-* ‘to treat, entertain’; Tof. *si-ya-* ‘to treat, entertain’; Chuv. (*sev* < Tat.) (EDAL: 1244). Bu verilerden Clauson’un *hapax legomenon* kaydının isabetli olmadığı anlaşılıyor.

VII.9. Tanğuk: “Hakanlar sefere çıktığında onlara yemek ve yemeğe benzer verilen armağan” (DLT III: 365; EDPT: 519).

VII.10. Tuzgu: “Yoldan geçen hısımlara veya tanıdıklara armağan olarak çıkardıkları yemek” (DLT I: 424; EDPT: 573). “*Ol manğa tuzgulandı*: O, bana yemek hediye etti” (DLT III:

201). *Tuzgulan-* eserde *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 574). Türkçede ‘*tuz*’ (tu:z (?d-)/salt kelimesinin bir manası da ‘*güzel*’ (DLT I: 296) ve ‘*sevgili*’ demektir (DLT III: 359; EDPT: 571).

“*Kardunu yinçü sakınmanğ
Tuzgunı mançu sezinmenğ*”

“Fındık büyüklüğünde donmuş olan buz parçalarını inci, armağan edilen yemeği iş ücreti sanma” (DLT I: 419). Bu sözcük ve hediyeleşme şekli Ziyat Akkoyunlu tarafından etraflıca incelenmiştir (Akkoyunlu 2008: 47-52).

VII.11. Yüfüş: “Hısımların elbise veya mal ile yardımlaşması. Bu, çok kere gerdeğe konulan gelin hakkında söylenir; çünkü, hısımlar onu donatmak için üzerlerine düşün armağanı verirler” (DLT III: 11).

VIII. Misafirlik ve Misafirlikte Nezaket

VIII.1. Uwut: “Utanma, sıkılma” demek iken, bu söz aynı zamanda “Yemeğe veya beyin yanına çağırma, davet” (DLT I: 51) anlamına gelmiştir. *Uvut* (DLT I: 83; EDPT: 6-7) > *uvutlan-*: > *uvutluğ* > *uvutsuz* > *uvutsuzluk* (EDPT: 8). “*Er uvutlandı*: Adam utandı. Oğuzlar ‘*utandı*’ derler, birkaç harfi birden atarlar” (DLT I: 291).

VIII.2. Bir davete veya toplantıya iştirak eden kişiler yaş ya da kıdem sırasını göre otururlardı. *Kuram*: “Kuram kişiler. Sanki hakanın yanında oturur gibi sırayla oturmuş olan kimseler. Buradan alınarak ‘*kişiler kuram olturdılar*’ denir ki ‘*adamlar, aşama sırasınca olturdular*’ demektir” (DLT I: 413; EDPT: 660). “Bir dereceye, bir sıraya oturanlara ise ‘*kurdaş*’ denirdi” (DLT II: 218; EDPT: 650). Türk dünyasında eski bir yaşlılar teşkilâtı olan ‘*kurdaşlık kurumu*’ bazı incelemelere konu edilmiştir (Aydemir 2011: 147-170). “*Ol begge çöktü*: O, beyin önüne diz çöktü” (DLT II: 21). “*Er begge söküdü*: Adam, beyin önünde diz çöktü” (DLT II: 164).

VIII.3. Keliş: “Geliş. *Keliş barış*: Geliş gidiş. Konuk odasına ‘*kelişliğ barışliğı ew*’ denir” (DLT I: 370). “Kelişti barışdı: *Ol manğa kelişdi barışdı*: O, bana geldi, ben ona gittim, birbirimize gelip gittik” (DLT II: 110). “*Olar ikki konuklaşdı*: O iki kişi birbirlerine konuk oldular” (DLT II: 258).

VIII.4. Boşuğ: “Hanın elçiye dönüp gitmesi izin vermesi; elçiye verilen bahşiş dahi böyledir. Bu, Arapçadaki ‘*سفره*’ kelimesi gibidir; konuğa hazırlanan yemeğe denirken, sonradan yemeğin altına konan ‘*sofra*’ anlamına kaymıştır. Bunun gibi hısımlardan biri uzaktan geldiği zaman, dönüşünde şölen yapılır; bütün hısımlar ve başkaları çağrılır; sonra birtakım armağanlar sunularak gitmelerine izin verilir. Böylece birlikte yenilen yemeğe ‘*boşuğ aşı*’ denir, ‘*izin yemeği*’ demektir” (DLT I: 372; EDPT: 379). Yoldan gelen bir konuğu belli bir mesafede karşılamak hâlen geçerli kadim Türk bir nezaketidir. “*Ol manğa yolda karıştı*: O, beni yolda

karşılıklı, istikbal etti” (DLT II: 98; EDPT: 664). Misafire ise belli bir mesafeye kadar refakat edilirdi. *Ogur*: “Hayır ve bereket. Oğuzca. Yolcuya ‘*yol ogur bolsun*’ denir, ‘*yol uğurlu olsun*’ demektir. Bu yalnız yolculuk için kullanılır” (DLT I: 53).

IX. Nezakete Kurallarına Aykırı Eylemlere Karşı Uygulanacak Müeyyideler

IX.1. Gönül kırmak: “*Olar bir ikindininğ könglin bertişdiler*: Onlar sertleştiler, birbirlerinin gönlünü kırdılar ve yaraladılar” (DLT II: 203). *Bertiş-*: *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 359).

IX.2. Gülüşmek: “Külünç: Gülünç” (DLT III: 374; EDPT: 719). “*Budhun kamuğ külüşdi*: Halk hep gülüştü” (DLT II: 110; EDPT: 720). *Köğ*: “Bir şehir halkı arasında meydana çıkarak bir sene içerisinde gülünen şey, gülmece. *Bu yıl bu köğ keldi*: Bu yıl bu gülmece geldi, bu yılın gülmece budur” (DLT III: 131). Clauson, okunuşu şüpheli ve ‘*kü:ğ*’ imlâsıyla Kâşgarlı’nın verdiği bilgileri nakletmekle yetinir (EDPT: 709).

IX.3. İlenmek: “Kötü dua etmek, ilenmek; ayıplamak, takdir etmek.” “İlenç: “Düşüncesinin yanlışlığı belli olan bir kişinin bir iş üzerine söz söylemesini kınama” (DLT I: 133). “Bozukluğu meydana çıkan bir işte yol gösteren kişiyi kınayış” (DLT III: 450). “*Ol anğar ilendi*: O, onu, işine güvendiği ve güvendiği gibi çıkmadığı için ayıpladı. Melâmet için de ‘*ilenç*’ denir” (DLT I: 204; EDPT: 147).

IX.4. Kadranmak: “Kızmak, köpürmek” (DLT II: 249). *Kadranmak*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 605).

IX.5. Kakımak: “*Ol andın kakıdı*: O, ona kızdı, yaptığı işten darıldı” (DLT III: 269; EDPT: 609). *Kakılmak*: “Kakılmak” (DLT II: 135; EDPT: 610). “*Ol andın kakıdı*: O, ona kızdı, yaptığı işten darıldı” (DLT III: 209). Kakışmak: “Birbirine kızışmak, birbirinin başına vuruşmak” (DLT II: 104-105; EDPT: 613).

IX.6. Kargamak: “Lânet etmek, kötülüğü sayıp dökmek” (DLT I: 284; EDPT: 655). Kargatmak: “Lânetletmek” (DLT II: 338). “*Olar ikki kargaşdı*: Onlar ikisi birbirlerine lânet ettiler (DLT II: 220). Kaşgarlı Mahmut’un dediğine göre, ‘*arkadı*’ sözü ‘*alkış*’ sözünden alınmıştır. ‘*Arkadı*’ kelimesi her ne kadar aslında hayır ve iyilik demek ise de ‘*kargağı*’ sözüyle birlikte çok kullanıldığı için şer anlamına gelir olmuştur. (DLT I: 284). *PMong.* “*kara/ija- to curse (ругать): WMong. *qarija-* (L 938), *qaraça-*; Kh. *xarā-*; Bur. *xarā-*; Kalm. *xarā-* (KPC); Ord. *xarā-*; Dag. *xarā-*, *karā-* (Тод. Даг. 174); *harā-* (MD 156); Dong. *qara-*; Bao. *χəra-*; Mongr. *xarā-*. *PTurk.* *Karga- to swear, curse (ругать, проклинать): OTurk. *qarğan-* (*recipr.*) (OUygh.); Karakh. *qarça-*, *qırça-* (MK, KB); Turkm. *GarGa-*; MTurk. *qarça-* (Qutb, Abush.); Uzb. *qerçə-*; Uygh. *qa(r)ça-*; Tat. *qarça-*; Bashk. *qarça-*; Kirgh. *qarça-*; Kaz. *qarça-*; KKalp.

qarğa-; Kum. *qarğa-*; Nogh. *qarğa-*; Khak. *xarğa-*; Oyr. *qarğa-*; Tv. *qarğa-*; Tof. *qarğa-*; Chuv. *хѣръѣн* (Adv.) ‘angrily’; Yak. *kjġrā-*; Dolg. *kjġrā-*” (EDAL: 781-782). *Karğa-*: > ± *kırğa-*: > (EDPT: 655) ~ *kızğa-*: (EDPT: 683). Müellifimiz Kaşgarlı, Tanrının lâneti anlamındaki ‘*kargamak*’ ile bir insanın bir insana kızması anlamındaki ‘*kırgamak*’ arasındaki farktan bahsederken; “görmez misin, Türkler Tanrının lânetiyle bir kulun bir kulu kovması arasını nasıl ayırt etmişlerdir. Öbür kelimeyi üstün, bu kelimeyi esre kılmışlardır” (DLT II: 288; III: 290) diyor. *Kargamak* ile *kırgamak* arasında bir nöbetleşme vardır (Nalbant 2008: 25-26).

IX.7. Kıçurmak: “Kınamak, ayıplamak; başkasının kaygısından ferah duymak” (DLT III: 187). *Kıçurmak*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 592).

IX.8. Kınamak: “İşkence etmek, cezalandırmak; bir şeye kın yapmak” (DLT III: 273; EDPT: 634). *Kın* veya *kına-* ‘cezalandırmak, işkence etmek’ kökünden gelen ‘*kına-*’ zamanla anlam iyileşmesine uğramış ve günümüzdeki anlamını kazanmıştır (Şen 2001: 271).

IX.9. Kınatmak: “İşkence yaptırmak, cezalandırmak” (DLT II: 313; EDPT: 636).

IX.10. Küsmek: “*Ol andın küsdi*: O, ona küstü” (DLT II: 12; EDPT: 748).

IX.11. Sermek: “Kızmak, çıkışmak, sertlemek, sert ve kaba söz söylemek” (DLT II: 38-39; III: 181; EDPT: 843).

IX.12. Tabalamak: “Kınamak, ayıplamak” (DLT III: 322; EDPT: 441).

IX.13. Talkımak: “Ayıp sayılmak” (DLT II: 304).

IX.14. Telgenmek: “Kızmak, içlenmek” (DLT II: 242). *Telgenmek*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 499).

IX.15. Yüz çevirmek: “*Olar ikki kırğaşdı*: Onlar birbirlerinden yüz çevirdi” (DLT II: 220). *Kırğaşmak*, *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 656).

Sonuç

Türkün özü ve soyut kültür varlığı, geleneklerin inceliklerinde ve günlük yaşamındaki nezaketinde gizlidir. Bu bakımdan günlük yaşantıyla ilgili pratiklerin incelenmesi, bunların canlandırılması, edebiyatta kullanılması ve genç kuşaklara aktarılması büyük önem taşımaktadır. Kaşgarlı’nın sunduğu, hısımlar, komşular ve toplumun diğer bireyleri arasındaki ilişkilere dair veriler, günümüz şartlarında anlamsız olmadığından, bunların ‘*toplumsal barış projeleri*’ çerçevesinde hiç değilse bir kısmının canlandırılmasının, özlenen bir toplum yaşamının oluşturulmasına büyük katkı sağlayacağı ortadadır. Sonuç itibariyle, Divanü Lûgati’t-Türk sadece dil, kültür ve edebiyat tarihçilerimizce değil, akla gelebilecek hemen her konuda ele alınıp değerlendirilmesi gereken kıymetli bir eserdir.

Kısaltmalar

- DLT: Divanü Lûgati't-Türk
 EDAL: Etymological Dictionary of the Altaic Languages
 EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
 TDES: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü

Kaynaklar

- AKKOYUNLU, Z. (2008). Dîvânü Lûgâti't-Türk'te 'Tuzgu'. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, 47-52. ISSN 1305-5992.
- AYDEMİR, A. (2011). Eski Bir Yaşlılar Teşkilâtı Olan 'Kurdaşlık' ve Günümüze Etkilerine Dair. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 195, 147-170. ISSN: 0255-0644.
- AYDEMİR, A. (2013-a). About The Words Of Euphemism In Divanü Lûgati't-Türk. *International Journal of Language Academy*, 1 (1), 107-120. ISSN: 2342-0251.
- AYDEMİR, A. (2013-b). Divanü Lûgati't Türk'te Problemler İki Cümle Üzerine. *Turkish Studies*, 8(4), 223-231. Doi Number: 10.7827/TurkishStudies.3483. ISSN: 1308-2140.
- CAHİZ. (1988). *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*. (çev. Ramazan Şeşen), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- COŞAR, A. M. (2008). Türk Kültüründe Hediyeğin Algılanışı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 38(38), 34-47. ISSN 1015-2091.
- DEMEZ, G. (2011). Armağanın Değişen Sosyo-Kültürel Anlamları: Tüketim Toplumu Bağlamında Bir Hediyeleşme Örneği Olarak Çiçek Gönderme. *Mediterranean Journal of Humanities*, 1(2), 87-103. ISSN 2146-4812 - e-ISSN 2148-144X.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, I-II. (2. Baskı). Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- HERKMEN, D. (2009). Eski Türkçedeki Yaşsa- Fiilinin Yaşadığı Bir Örnek: Yençeleşmek. *Turkish Studies*, 4(8), 1525-1534. Doi Number: 10.7827/TurkishStudies.1007. ISSN: 1308-2140.
- İBN FAZLAN. (1995). *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*. (haz. Ramazan Şeşen). İstanbul: Bedir Yayınları.
- KÂŞGARLI MAHMUD. (2006). *Divanü Lûgati't-Türk*. (çev. Besim Atalay). Cilt I-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NALBANT, M. V. (2007). Eski Türkçe *ki* Ünlemi ve Bunun Anadolu Ağzlarındaki *ki/gi* Ünlemiyle Karşılaştırılması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 146-151. ISSN: 1304-8015.
- NALBANT, M. V. (2008). An Analysis of Alternation as a Means of Word Derivation in Turkish by Focusing on Dîvânü Lûgâti't-Türk. *International Journal of Central Asian Studies*, Cilt 12, 17-56. ISSN 1226-4490.
- RASONYI, L. (1996). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- SERTKAYA, O. F. (2011). Kışkırtmak Kelimesinin Kökeni Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 717, 233-239. ISSN: 1300-2155.

- STAROSTIN, S. A. DYBO, A. V. ve MUDRAK, O. A. (2005). *Etymological Dictionary Of The Altaic Languages*. Leiden-Boston.
- ŞEN, S. (2001). Anlam İyileşmesi ve Kötüleşmesine Divanu Lügati't Merkezli Örnekler. *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 591, 268-275. ISSN: 1300-2155.
- TERES, E. (2008). *Ertüt ~ Belek Sözcükleri Üzerine*. *Turkish Studies*, 3(1), 367-370. Doi Number: 10.7827/TurkishStudies.278. ISSN: 1308-2140.
- USEEV, N. (2012). Y 81 Yazıtı Üzerinde Okuma ve Anlamlandırma Önerisi Ya Da Eski Türklerde Armağan Etme, Hediyeleşmenin Bir Türü. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(1), 36-41. Doi: <http://dx.doi.org/10.7884/teke.8>. ISSN: 2147-0146.
- ÜNAL, O. (2010). Kutadgu Bilig'de Geçen 'Yaşsaguç' Kelimesi Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, 159-170. ISSN 1300-5766.
- VÁSÁRY, I. (2012). Çöp ve Türevleri: Bir Türkçe Kelime Ailesi ve Onun Macarcadaki Yansımaları, (çev. Yasemin Çürük), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19(1), 119-140, DOI: 10.1501/Trkol_0000000239. ISSN: 0255-2981.
- YAYLAGÜL, Ö. (2005). Eski Türkçede Nezaket İfadeleri. *Millî Folklor Dergisi*, Sayı: 68, 151-164. ISSN 1300-3984.